

UDK:911.372.3

Didar NAZAROV,

Talaba, Urganch davlat universiteti, Urganch, O'zbekiston

E-mail: nazarovdidar7@gmail.com, ORCID. 0009-0000-2440-4315

A. KAMANOV,

Katta o'qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch, O'zbekiston

Orcid. 0009-0004-3824-1026

Urganch davlat universiteti falsafa doktori, dotsenti A.Matchanova taqrizi asosida

O'ZBEKISTONDAGI ERKIN IQTISODIY ZONALARNING ATROF-MUHITGA TA'SIRINI IQTISODIY- GEOGRAFIK BAHOLASH

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan erkin iqtisodiy zonalarining (EIZ) atrof-muhitga ta'siri iqtisodiy-geografik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. So'nggi yillarda mamlakatda investitsiyalarni jalb etish, sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish va eksport salohiyatini oshirish maqsadida bir qator erkin iqtisodiy zonalar tashkil etildi. Ushbu hududlar iqtisodiy rivojlanishga sezilarli hissa qo'shayotgan bo'lsa-da, ularning ekologik holatga ta'sirini baholash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida iqtisodiy-geografik tahlil, hududiy taqqoslash va statistik ma'lumotlarni umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Natijalar erkin iqtisodiy zonalarining joylashuvi, sanoat ixtisoslashuvi va tabiiy resurslardan foydalanish darajasi ekologik holatga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va ekologik boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish orqali salbiy ta'sirlarni kamaytirish imkoniyatlari mavjudligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: Erkin iqtisodiy zona, iqtisodiy geografiya, ekologiya, atrof-muhit, sanoatlashuv, hududiy rivojlanish, investitsiya, ekologik xavfsizlik.

ECONOMIC-GEOGRAPHIC ASSESSMENT OF THE ENVIRONMENTAL IMPACT OF FREE ECONOMIC ZONES IN UZBEKISTAN

Annotation

This article analyzes the environmental impact of the free economic zones (FEZ) operating in Uzbekistan from an economic-geographic perspective. In recent years, a number of free economic zones have been established in the country to attract investment, develop industrial production, and increase export potential. Although these zones make a significant contribution to economic development, assessing their impact on the ecological situation remains a pressing issue. During the study, methods of economic-geographic analysis, regional comparison, and generalization of statistical data were used. The results showed that the location of free economic zones, industrial specialization, and the level of natural resource use directly affect the environmental situation. At the same time, it was determined that there are opportunities to reduce negative impacts through the implementation of modern technologies and the improvement of environmental management mechanisms.

Key words: Free economic zone, economic geography, ecology, environment, industrialization, regional development, investment, environmental security.

ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВОЗДЕЙСТВИЯ СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН В УЗБЕКИСТАНЕ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

Аннотация

В данной статье проводится анализ экологического воздействия свободных экономических зон (СЭЗ), функционирующих в Узбекистане, с экономико-географической точки зрения. В последние годы в стране был создан ряд свободных экономических зон с целью привлечения инвестиций, развития промышленного производства и увеличения экспортного потенциала. Хотя эти зоны вносят значительный вклад в экономическое развитие, оценка их воздействия на экологическую ситуацию остается актуальной проблемой. В ходе исследования использовались методы экономико-географического анализа, регионального сравнения и обобщения статистических данных. Результаты показали, что расположение свободных экономических зон, отраслевая специализация и уровень использования природных ресурсов оказывают прямое влияние на экологическую ситуацию. Кроме того, было установлено, что существуют возможности для смягчения этих негативных последствий за счет внедрения современных технологий и совершенствования механизмов экологического менеджмента.

Ключевые слова: Свободная экономическая зона, экономическая география, экология, окружающая среда, индустриализация, региональное развитие, инвестиции, экологическая безопасность.

Kirish. Jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy zonalar investitsiyalarni jalb etish, sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish va hududlarning iqtisodiy salohiyatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Hozirda ko'plab davlatlarda bu zonalar iqtisodiy o'sishning asosiy omili sifatida yangi ish o'rinlarini

yaratish, eksportni kengaytirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etishda faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekistonda, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va hududlarning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida erkin iqtisodiy zonalar tarmog'i tashkil etilgan. Masalan, Navoiy, Angren, Jizzax, Urgut, G'ijduvon, Qo'qon, Hazorasp va boshqa

erkin iqtisodiy zonalar mamlakatning turli hududlarida faoliyat yuritadi. Bu zonalarda ishlab chiqarish korxonalari, logistika markazlari va innovatsion loyihalar amalga oshirilmoqda.

Biroq, sanoat faoliyatining kengayishi ekologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Atmosfera havosining ifloslanishi, suv resurslaridan ortiqcha foydalanish, sanoat chiqindilarining ko'payishi va yer resurslariga antropogen bosimning ortishi erkin iqtisodiy zonalar faoliyati bilan bog'liq ekologik xavflarga kiradi. Shuning uchun, erkin iqtisodiy zonalarining atrof-muhitga ta'sirini iqtisodiy-geografik jihatdan baholash va ularning barqaror rivojlanish mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Erkin iqtisodiy zonalarining iqtisodiy rivojlanish va ekologik barqarorlikka ta'siri masalasi jahon hamda O'zbekiston olimlari tomonidan turli yo'nalishlarda tadqiq etilgan. Mazkur masala ayniqsa sanoatlashuv jarayonlarining jadallashuvi va ekologik muammolarning kuchayishi sharoitida dolzarb ilmiy mavzulardan biriga aylangan.

O'zbekistonda erkin iqtisodiy zonalarining tashkil etilishi va hududiy rivojlanishdagi o'rni masalalari A.S. Soliyev, Q.X. Abdurahmonov, A.R. Rasulov kabi olimlarning ilmiy ishlarida yoritilgan. A.S. Soliyev hududiy ishlab chiqarish tizimlari va iqtisodiy rayonlashtirish masalalarini tadqiq etar ekan, iqtisodiy faoliyatning hududiy tashkil etilishi tabiiy resurslardan foydalanish darajasi hamda ekologik holat bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlaydi [1]. Muallifning fikricha, sanoat korxonalarining ma'lum hududlarda to'planishi iqtisodiy samaradorlikni oshirishi bilan birga, ekologik yuklamaning ortishiga ham sabab bo'lishi mumkin.

Q.X. Abdurahmonovning mintaqaviy iqtisodiyotga bag'ishlangan tadqiqotlarida investitsion muhit va sanoat infratuzilmasini rivojlantirish hududlar iqtisodiy o'sishining asosiy omillaridan biri sifatida baholanadi [2]. Biroq muallif iqtisodiy rivojlanish va ekologik xavfsizlik o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarurligini alohida qayd etadi.

O'zbekiston iqtisodiy geografiyasiga oid ilmiy ishlarda A.R. Rasulov va hamkorlari mamlakat hududlarining tabiiy-resurs salohiyati hamda xo'jalik ixtisoslashuvini tahlil qilgan holda, sanoatlashuv jarayonlarining hududiy ekologik oqibatlariga ham e'tibor qaratganlar [3]. Ularning tadqiqotlarida iqtisodiy faoliyatning geografik joylashuvi atrof-muhit holatini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida ko'rsatiladi.

Ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanish masalalari A.S. To'xtayev hamda S.S. G'ulomov tomonidan keng o'rganilgan. To'xtayev ekologik tizimlarning antropogen ta'sirlarga sezgirligini tahlil qilib, sanoat korxonalarining ekologik monitoringini kuchaytirish zarurligini asoslaydi [4]. S.S. G'ulomov esa barqaror rivojlanish konsepsiyasini iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarning o'zaro uyg'unligi orqali izohlaydi hamda ishlab chiqarish jarayonlarida ekologik standartlarga rioya etish muhimligini ta'kidlaydi [5].

Xorijiy tadqiqotlarda ham erkin iqtisodiy zonalarining ekologik ta'siri keng o'rganilgan. Xususan, Douglas Zhuhua Zeng tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda maxsus iqtisodiy zonalar iqtisodiy taraqqiyotning muhim instrumenti sifatida baholangan bo'lsa-da, ularning faoliyati ekologik boshqaruv tizimlari bilan uyg'unlashtirilishi zarurligi ko'rsatib o'tiladi [6]. Jahon banki ekspertlari tomonidan tayyorlangan hisobotlarda esa zamonaviy erkin iqtisodiy zonalar konsepsiyasi "yashil iqtisodiyot" tamoyillari bilan integratsiyalashgan holda rivojlanishi lozimligi qayd etiladi [7].

So'nggi yillarda O'zbekistonda ekologik siyosatni takomillashtirish va sanoat korxonalarining atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish bo'yicha qator normativ-huquqiy hujjatlar

qabul qilindi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Ekologik kodeksi ekologik ekspertiza, ekologik monitoring va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy asoslarini belgilab berdi [8]. Ushbu hujjatlar erkin iqtisodiy zonalarida amalga oshirilayotgan investitsion loyihalarning ekologik xavfsizligini ta'minlashda muhim huquqiy asos vazifasini bajarmoqda.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, erkin iqtisodiy zonalarining iqtisodiy samaradorligi yetarli darajada o'rganilgan bo'lsa-da, ularning atrof-muhitga ta'sirini aynan iqtisodiy-geografik yondashuv asosida kompleks baholash masalalari hali ham dolzarb ilmiy muammo bo'lib qolmoqda. Shu bois mazkur tadqiqotda erkin iqtisodiy zonalarining ekologik oqibatlarini hududiy rivojlanish, tabiiy resurslardan foydalanish va ekologik barqarorlik nuqtai nazaridan baholandi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning maqsadi O'zbekistondagi erkin iqtisodiy zonalarining atrof-muhitga ta'sirini iqtisodiy-geografik nuqtai nazardan tahlil qilish va ekologik barqarorlikni ta'minlash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi iqtisodiy-geografik tahlil, statistik ma'lumotlarni taqqoslash, hududiy differensiallashuv usuli va ilmiy adabiyotlarni o'rganish metodlaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Tadqiqotning nazariy asosini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish vazirligi materiallari, Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari hamda mahalliy olimlarning ilmiy ishlari tashkil etadi.

Erkin iqtisodiy zonalarining ekologik ta'siri uchta asosiy yo'nalishda baholandi. Birinchidan, atmosfera havosiga ta'sir ko'rsatkichlari tahlil qilindi. Ikkinchidan, suv resurslaridan foydalanish darajasi va suv havzalariga ta'siri o'rganildi. Uchinchidan, yer resurslari va sanoat chiqindilarining hududiy ekologik holatga ta'siri baholandi.

Tadqiqot jarayonida Navoiy, Angren, Jizzax va Urgut erkin iqtisodiy zonalarini misolida hududiy taqqoslash amalga oshirildi. Ushbu zonalar iqtisodiy salohiyati, geografik joylashuvi va sanoat ixtisoslashuvi jihatidan farq qilishi sababli iqtisodiy-geografik baholash uchun qulay obyekt sifatida tanlandi.

Natijalar va muhokama. O'zbekistonda erkin iqtisodiy zonalar tashkil etilishi iqtisodiy faollikni oshirish va hududlarning investitsion jozibadorligini kuchaytirishga qaratilgan. Natijada, ko'plab yangi sanoat korxonalari tashkil etilib, minglab ish o'rinlari yaratildi va eksport hajmi oshdi.

Iqtisodiy-geografik nuqtai nazardan, erkin iqtisodiy zonalarining ekologik ta'siri ularning geografik joylashuvi va ishlab chiqarish yo'nalishlariga bog'liq. Masalan, Navoiy erkin iqtisodiy zonasi tog'-kon, kimyo sanoati va logistika faoliyatiga ixtisoslashgan. Ushbu tarmoqlarning rivojlanishi iqtisodiy samaradorlikni oshirgani bilan, atmosfera havosiga chiqarilayotgan sanoat gazlari va qattiq chiqindilarni ko'paytirishi mumkin.

Angren erkin iqtisodiy zonasi Toshkent viloyatining sanoatlashgan hududida joylashgan bo'lib, energetika, qurilish materiallari va kimyo sanoati korxonalari faoliyat yuritadi. Ushbu korxonalar natijasida atmosfera havosiga chiqariladigan chiqindilar va suv resurslaridan foydalanish darajasi yuqori hisoblanadi, shuning uchun ekologik monitoring tizimlarini takomillashtirish zarur.

Jizzax erkin iqtisodiy zonasi nisbatan yangi tashkil etilgan bo'lib, elektrotexnika, mashinasozlik va qurilish materiallari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar faoliyat yuritadi. Ushbu tarmoqlar ekologik xavfi yuqori

bo'lmasa-da, sanoat chiqindilarini boshqarish va qayta ishlash masalalari dolzarb hisoblanadi.

Urgut erkin iqtisodiy zonasi esa yengil sanoat, oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga yo'naltirilgan. Ushbu yo'nalishlarning ekologik ta'siri boshqa og'ir sanoat tarmoqlariga nisbatan kamroq bo'lsa-da, suv resurslaridan foydalanish va organik chiqindilarni boshqarish masalalari muhim ahamiyatga ega.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, erkin iqtisodiy zonalar joylashgan hududlarda iqtisodiy faollikning ortishi transport infratuzilmasini rivojlantirishga ham turtki berayotgani kuzatilmoqda. Natijada, avtomobil transporti oqimining ko'payishi havoga chiqarilayotgan zararli moddalar miqdorini oshiradi, ayniqsa, yirik logistika markazlari va transport tugunlari atrofida ekologik yuklama ortib bormoqda.

Suv resurslari bilan bog'liq masalalar ham iqtisodiy-geografik baholashda muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston qurg'oqchil iqlim sharoitiga ega mamlakat bo'lgani sababli, suv resurslaridan oqilona foydalanish strategik ahamiyat kasb etadi. Ba'zi korxonalar texnologik jarayonlarda katta hajmdagi suvdan foydalanadi va agar suvni qayta aylantirish va tozalash texnologiyalari yetarli darajada joriy etilmasa, bu hududlarning ekologik barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Yer resurslaridan foydalanish bilan bog'liq muammolar ham mavjud. Erkin iqtisodiy zonalar uchun yangi sanoat maydonlarining tashkil etilishi natijasida ayrim hollarda qishloq xo'jaligi yerlari yoki tabiiy landshaftlarning qisqarishi kuzatiladi, bu esa hududlarning ekologik muvozanatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday holatlarni oldindan baholash va yer resurslaridan kompleks foydalanish tamoyillarini joriy etish muhim hisoblanadi.

Shuningdek, erkin iqtisodiy zonalarining ekologik jihatdan ijobiy ta'sir ko'rsatadigan tomonlari ham mavjud. So'nggi yillarda ko'plab korxonalarda energiya tejankor texnologiyalar, chiqindisiz ishlab chiqarish elementlari va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish amaliyoti kengaymoqda, bu esa ekologik yuklamani kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Xulosa. Tadqiqot natijalari O'zbekistondagi erkin iqtisodiy zonalar mamlakat iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin tutayotganini ko'rsatdi. Ular investitsiyalarni jalb etish, yangi ish o'rinlari yaratish va eksport salohiyatini oshirish orqali hududlarning iqtisodiy o'sishiga sezilarli hissa qo'shmoqda.

Biroq, erkin iqtisodiy zonalarining faoliyati atrof-muhitga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Atmosfera havosining ifloslanishi, suv resurslaridan intensiv foydalanish, sanoat chiqindilarining ko'payishi va yer resurslariga antropogen bosimning ortishi asosiy ekologik muammolar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Iqtisodiy-geografik baholash natijalariga ko'ra, ekologik xavflarni kamaytirish uchun ekologik monitoring tizimlarini takomillashtirish, yashil texnologiyalarni keng joriy etish, chiqindilarni qayta ishlash infratuzilmasini rivojlantirish va suv resurslaridan samarali foydalanish mexanizmlarini kuchaytirish zarur. Shuningdek, har bir erkin iqtisodiy zonaning tabiiy-geografik xususiyatlarini hisobga olib, hududiy ekologik boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Barqaror rivojlanish tamoyillari asosida boshqariladigan erkin iqtisodiy zonalar iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash bilan birga, ekologik xavfsizlik va tabiiy resurslarni asrashga ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining erkin iqtisodiy zonalarini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent.
2. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi. Ekologik monitoring hisobotlari. – Toshkent.
3. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari. – Toshkent.
4. Soliyev A.S. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya asoslari. – Toshkent: Universitet, 2018.
5. Soliyev A.S. Mintaqaviy iqtisodiyot va hududiy rivojlanish. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2020.
6. Abdurahmonov Q.X. Mintaqaviy iqtisodiyot. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019.
7. Rasulov A.R., Qurbonov O.Q. O'zbekiston iqtisodiy geografiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
8. To'xtayev A.S. Ekologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2017.
9. G'ulomov S.S. Barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlik masalalari. – Toshkent: Fan, 2021.
10. O'zbekiston Respublikasi Ekologik kodeksi. – Toshkent, 2023.